

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

УДК 94(477)+ 323.111 «18–19»

Венгерська В.О.

Творення історії протягом ХІХ ст.: національний та імперський вимір

Українським інтелектуалам належить особлива роль в конструюванні національного проекту. Відображення типових рис та проблем «росту» спостерігалось в діяльності наукових товариств. Процеси, пов'язані зі спробами націоналізувати та приватизувати не лише історію, а й території, знаходили відображення в діяльності офіційних російських структур. Спираючись на епістолярний спадок відомих діячів, здійснена спроба відобразити особливості творення єдиного національного простору.

Ключові слова: національний проект, «націоналізація історії», наукові товариства, славісти, М.Грушевський, М.Сумцов.

Написання, конструювання історії (історій) як імперських так і національних стало однією з найбільш прикметних рис ХІХ ст. Включення до Російської імперії з кінця ХVІІІ ст. нових територій потрібно було легітимізувати та вписати у спільне історичне поле. Паралельно, розпочався процес формування власних історій, який парадоксальним чином стимулювався імперським історіописанням. Так званий «польський фактор» належав до одного із подразнювальних чинників. В польському варіанті власної історії за представниками шляхти було закріплено європейську першість у формуванні «політичної нації», хоча і в специфічно аристократичному сенсі.

Що ж до історії України, до її створення у романтично-героїчному ключі, згодом на засадах народницької ідеології долучились відомі дилетанти (на початку століття) та професіонали. Статус українських територій в «мисленій географії» були двозначними. З початку ХІХ ст. «Україна» асоціювалась переважно з лівобережною Малоросією. Інші землі позначались або як «Південна Росія», або ж, як у випадку

приєднаних в результаті поділів Польщі територій, використовувався доволі символічний термін «край».

Дослідженню феномену формування націй та розвитку націоналізмів в останні роки присвячена значна кількість праць як вітчизняних так і зарубіжних дослідників. Ґрунтовну класифікацію теорій, концепцій ще наприкінці 90–хх рр., здійснив Г.В. Касьянов [1]. В одному із своїх виступів [2] особливу увагу зацентрував на парадоксальності підживлення та одночасної ідеологічної конкуренції між національними рухами та марксизмом, які перетворились на предмет інтелектуального експорту. Серед найбільш популярних підходів, які знайшли поширення на пострадянському просторі у трактуванні особливостей творення національних проєктів в ХІХ ст., стали концепції Б.Андерсона, Е.Гобсбаума, М. Гроха, та ін. [3]. На беззаперечність впливу Марксових ідей на методи соціологічного мислення названих дослідників наголосив Г.Кьонен [2]. М.Грох пояснює виникнення націй як внутрішній процес, викликаний соціально–економічними змінами, переходом від феодалізму до капіталізму. Цей процес, на думку вченого, мав три основні фази: академічну – збір матеріалу, доведення на основі історичних фактів ученими–дослідниками доказів окремішності одного етносу від іншого; культурно–просвітницьку та політичну [3, с.112]. Б.Андерсон запропонував соціально–антропологічний підхід, а також трактування «нації» як «уявленої» спільноти. На його думку, націоналізм виконує три основних завдання: «націоналізує» народи, відокремлюючи від інших та постачаючи ідею самовизначення; створює національну історію; та національну територію, окреслюючи її як власність нації, її життєвий простір [3].

Не дивлячись на відмінності у існуючих підходах, спільним для них є визнання провідної ролі інтелектуалів, які своїми дослідженнями, науковими розвідками, популяризацією фактично творили національні історії та обґрунтовували правомірність окреслення (переважно на теоретичному рівні) тих чи інших національних територій.

Епістоларна спадщина визначних українських діячів початку століття дозволяє відчувати як дух епохи, так і зрозуміти основні прагнення людей, праця яких, в значній мірі, була справжнім подвижництвом. Протягом останніх років значна кількість листів, які зберігаються в архівах та бібліотеках України стали надбанням широкої громадськості завдяки опрацюванню та підготовці до друку. До цього процесу причетні науковці різних регіонів, зокрема, щодо епістоларію Д.Яворницького, найбільш відомими дослідниками його спадщини є співробітники музею в Дніпропетровську Абросимова С.В., Василенко Н.Є., Перкова А.І., дніпропетровський та київський дослідники Журба О.І., Ульяновський В.І., та інші [4]. З'явилися роботи, об'єктом вивчення яких стали колекційні, книжкові і музейні фонди а також принципи їх наукового дослідження [5].

На особливостях творення історії в імперських умовах сконцентрував свою увагу О.П.Толочко [6, с.274]. Традиційно так складалось, що найбільш потужні інтелектуальні осередки функціонували в університетських центрах. Але й губернські міста не лишались осторонь історичних, краєзнавчих досліджень. На державному рівні існувала потреба обґрунтування та підтвердження правомірності володіння величезними територіями. Це право автоматично поширювалось і на історичні реліквії, які також, за будь–якої нагоди, намагалися переміщувати та концентрувати в

Російських столицях. Усвідомлення важливості «привласнення» історії, втіленої в стародруках, предметах старовини проявлялось не лише в ставленні до «малоросів». В цьому сенсі показовою є доля унікальної колекції вірменської громади Кам'янця – Подільського. Міністр внутрішніх справ І.Дурново звернувся до Київського, Подільського та Волинського губернатора О. Ігнат'єва з проханням обережно з'ясувати цінність колекції «без будь–якого оприлюднення, яке б могло призвести до укриття або розкраданню названих книжок» [7, арк.231] (мова йшла про унікальне зібрання старовинних рукописів та іншої літератури ХV–ХVІІІ ст.). В листі наголошувалось, що ці книжки хоча і зберігались у вірменській церкві, але знаходились «в положенні забутих та нікому не потрібних предметів» [7, арк.232]. У зв'язку із цим, та з метою збереження пам'яток вірменської старовини від знищення, «якому вони можуть легко підвергнутись» рекомендувалось передати книги та рукописи до імператорської публічної бібліотеки [7, арк. 232]. Врешті це було зроблено, більша частина колекції і зараз перебуває у Санкт–петербурзькій бібліотеці ім. Салтикова–Щедріна.

До кінця ХІХ ст. в Наддніпрянській Україні функціонувало лише три університети, але сформовані на їх основі наукові школи були відомі далеко за межами Російської імперії. Професори та викладачі, які позиціонувались владою як «українофіли» мали відношення до створення та діяльності історико–філологічних товариств, музейних експозицій. Вони здійснювали наукові розвідки, активно публікувались (принагідно зазначимо, що переважна більшість публікацій до 1906 р. були російськомовними) організовували етнографічні, брали участь в ініційованих владою археографічних експедиціях, займалися збиранням старожитностей. Навіть неповний перелік створених наукових товариств засвідчує активність та насиченість науково–дослідницького життя: Харківське історико–філологічне товариство, Харківське товариство імені Г.Гулака–Артемовського, Одеське товариство історії і старожитностей, Церковно–історичне і археологічне товариство при Київській духовній академії, Волинське та Подільське церковно–археологічні товариства, Товариство дослідників Волині, Історичне товариство Нестора – літописця, Київське товариство старожитностей і мистецтва, Київський відділ імператорського Російського воєнно–історичного товариства, Ніжинське історико–філологічне товариство та ін. Славився своїми науковими, дослідницькими традиціями і Катеринослав. Викладачі новоствореного гірничого училища в 1899 р. виступили ініціаторами заснування Катеринославського наукового товариства з вивчення краю. Відомі дослідники, громадські діячі, як правило, одночасно були дійсними або почесними членами наукових товариств, що діяли як на теренах Наддніпрянщини, так і Західної України. Так, О.М. Поль входив до складу Одеського товариства історії та старожитностей. Почесними членами Катеринославської губернської вченої архівної комісії були професори: київські – В.Антонович та В. Перетц, львівський – М.Грушевський, харківський – Д.Багалій. Тісна співпраця М.Грушевського з Харківським історико–філологічним товариством посприяла обранню Радою Харківського університету його та І.Франка на посади докторів навчального закладу в 1906 р. Про це у листі до вченого повідомив подвижник музейної справи на Слобожанщині, відомий славіст, етнограф, професор Харківського університету М.Сумцов [8, арк.5]. Саме

він разом із такими вченими як професори Д.І.Багалій, В.К.Надлер, М.Г.Халанський, мали безпосереднє відношення до заснування Харківського історико-філологічного товариства, одного із найбільш відомих наукових осередків в імперії та за її межами. З його діяльністю було пов'язано заснування архіву, етнографічного музею, двох бібліотек. Забезпечувала організація і видавничу діяльність, надаючи сторінки для розміщення публікацій в наступних серійних виданнях: «Збірник Харківського історико-філологічного товариства», який виходив до 1914 р., та «Віснику» (1911–14 рр.). Члени товариства мали широкі контакти зі своїми колегами як в Російській імперії, так і за її межами. Зв'язки з львівськими істориками, етнографами представлені в особистих фондах, в яких зберігається листування, наприклад, М. Грушевського із М. Сумцовим, М. Сумцова із В. Гнатюком та ін. Останнє підтверджує факт досить тісної співпраці в окреслений період наддніпрянських та західних українців, а також наявності прагнення впливати на суспільні процеси. Безумовно, що подібні контакти мали позитивні наслідки для розвитку української справи.

Микола Сумцов активно листувався із Михайлом Грушевським з 1896 р., принаймні, в особистому фонді Грушевського представлені його листи саме з цього року. Цікаво, що протягом тривалого часу листування велось російською мовою. Перший україномовний лист від М. Сумцова датується 1 червнем 1908 р. Вчені активно обмінювались різноманітними виданнями, в переважній більшості, з української проблематики. Звертає на себе увагу цікава репліка, щодо прохання надсилати бандеролі з літературою зі Львова на адресу університету, оскільки до приватних осіб вони доходили рідко. Можемо припустити, що статус університету як в першу чергу, наукового закладу, до того ж, наділеного певними автономними правами, дозволяв вирішувати окремі проблеми, в тому числі, пов'язані з цензурою. В одному із листів М.Сумцова згадується про поезії І.Маңжули – катеринославського етнографа, фольклориста, поета [8,арк.17]. Його твори, етнографічні дослідження побачили світ завдяки діяльності членів Харківського історико-філологічного товариства, зокрема його багаторічного керівника О.О. Потебні. Саме в Харкові були видані його вірші, не дивлячись на значні цензурні обмеження, та збірники «Казки, приказки, які записані в Катеринославській та Харківській губернії» а також «Малоросійські казки, приказки та повір'я, які записані в Катеринославській губернії». В цьому ж листі Микола Федорович дякує Михайла Сергійовича за публікацію «Українського питання» – «коротенького, але надзвичайно багатого за змістом, ясно та докладно написаного історичного нарису пригноблення України» [8,арк.18]

В одному із листів М.Сумцова до М.Грушевського йшлося про збір літератури для «Просвіти» та наукового товариства імені Т. Шевченка у Львові. Перелік його власних публікацій, який додавався, відображав характер найбільш типових етнографічних досліджень. Наведемо лише декілька з названого списку: «Хліб в обрядах та піснях», «Релігійне міфічне значення малоросійського весілля», «Наукове вивчення колядок», «Малоросійські п'яницькі пісні», «Сучасна малоросійська етнографія», «Писанки», «Місцеві назви в малоросійських піснях» [8,арк.21].

Відомий західноукраїнський етнограф, ініціатор та засновник музеїв В.М. Гнатюк, в своїх листах до М.Сумцова звертався за проханням надіслати роботу останнього «Дослідження в галузі анекдотичної

літератури» [9,арк.7]. М.Грушевський надсилав до Харкова історико – етнографічні збірники, в свою чергу, пропонував професорам харківського університету надавати свої матеріали для публікацій. «Я вишлю деякі видання, які стосуються Галичини та просив би вас роздати їх на свій розсуд зацікавленим особам в належні бібліотеки.» [8,арк.8] писав він в одному із листів до М.Сумцова. У відповідь було висловлене зустрічне побажання: «Чи не знайдете можливим зробити збірник наукових праць, в яких може знайти міцну оборону українська мова і писемність. Наприклад, «Язык и народность» О. Потебні, статті Антоновича, дещо з Грінченка та ін. Такий збірник до сучасних потреб дуже підходив би, навіть, якщо був би складений здебільшого російською мовою» [8,арк.7].

29 січня 1909 р. Сумцов інформував Грушевського про відвідування Галичини та висловлював жаль з приводу того, що не зміг зустрітись із В. Гнатюком (з 1898 р. він виконував функції секретаря етнографічної комісії НТШ). Саме через нього Сумцов просив підібрати та допомогти придбати «за невеликі гроші» гуцульське убрання для Харківського етнографічного музею. «Харківський етнографічний музей, як усі наші просвітницькі інституції, занадто бідні на гроші» [8,арк.9]. З часом В.Гнатюк виконав прохання харківського колеги, завдяки чому поповнився новими експонатами етнографічний музей у Харкові.

Проведення в 1905 р. в Катеринославі XIII Археологічного з'їзду стало помітною подією громадського, наукового та культурного життя. В листі В.Гнатюка до М.Сумцова викладено зміст телеграми, яку члени НТШ надіслали на підтримку тих учасників зібрання, що виступили «в оборону» української мови та науки [9,арк.6].

Активізація українського руху в умовах першої російської революції спостерігалось як в Наддніпрянщині так і в Галичині. Оскільки просвітницька діяльність лишалась одним із найбільш важливих напрямків, різноманітні освітні проекти мали як моральну так і матеріальну підтримку. Так, в одному із листів з Наддніпрянщини до М.Грушевського містилось прохання про передачу «нашим галицьким українським товаришам тисячу сто карбованців» [9,арк.24]. Дописувач (Д.Мишуба) рекомендував розділити цю суму наступним чином: «на будівництво великої бурси Руського товариства педагогічного у Львові – 800 крб., на руську гімназію – 100 крб., на бурсу ремісничу – 100 крб., українській гімназії Львівській – 100. Всього 400». Постать Грушевського в Наддніпрянській Україні з початком революції 1905 р. набуває значної популярності та ваги. Саме тому спостерігається збільшення звернень про грошові перекази на підтримку освітніх українських проектів. Промовистими є підпис в одному з листів «глибоко поважаючий та почитаючий за ваші величезні труди для добра українського народу» [9,арк.25].

В особистому фонді М.Г.Халанського, який зберігається в Державному історичному архіві в Києві, представлені листи, які засвідчують факт близької дружби з Д. І. Яворницьким [10,арк.1–4]. В листі, який датовано 5 листопада 1906 р., Дмитро Іванович звертався до Халанського, називаючи останнього «дорогим та незабутнім другом». Лист цікавий в контексті нашої теми, оскільки Яворницький характеризує музей. «Я створив в Катеринославі чудовий музей ім. О.Поля. Протягом трьох років наповнив його такими скарбами, що якщо б ти поглянув на нього

то б здивувався. Більше 100.000 найменувань різноманітних предметів старовини та сучасної етнографії» [10, арк.3].

Підсумовуючи викладене зазначимо парадоксальність результатів зусиль з боку влади приватизувати історію та обґрунтувати правомірність володіння територіями, які почали вписувати в споконвічний історичний простір «слав'янського» (в не лише) світу. Йдеться в першу чергу про фактичне стимулювання національних студій (не лише українських, а й польських, єврейських, вірменських та ін.), хоча творення імперської історії також не стало на місці. Все це знайшло відображення в активній науковій, громадсько-просвітницькій, етнографічно-пошуковій діяльності вчених-славістів, серед яких помітно число складали українознавці. Елементи матеріальної, традиційно-побутової культури у тісному поєднанні з духовною складовою знаходили відображення у наукових публікаціях та музейних експонатах. За відсутності надшвидких засобів зв'язку, «повідільне» XIX ст. залишило після себе унікальне історичне джерело – епістолярний спадок, який, на жаль, в сучасних умовах відходить в небуття. Тісна співпраця галичан з наддніпрянцями, обмін думками, літературою, матеріальна підтримка різноманітних просвітницьких заходів, установ стали невід'ємними елементами творення нового історичного простору та, відповідно, національного проекту. Хоча частина вчених не були етнічними українцями, вони почали ідентифікувати себе з Україною. Спостерігались і зворотні процеси, у подібних випадках так звана імперська лояльність переважала. Які фактори у кожному окремому випадку ставали домінуючими? На це та інші питання ідентифікації ми зможемо дати відповідь «занурюючись» в епоху через світосприйняття сучасників, продовжуючи вивчати особисті, родинні фонди, листування, полеміку на сторінках тогочасної періодики різних ідеологічних спрямувань.

Список використаних джерел

1. Касьянов Г.В. Теория нации та национализма. – К.: Либідь, 1999. – 352 с.
2. Марксизм як традиція і перспектива. Форум (С.Кульчицький, У.Шмід, М.Соколова, Д.Широ, О.Леонтьева, Г.Касьянов, Р.Григор Суні, Герд Кьонен, М.Бойцун, П.Кутуєв, А.Дмитрієв, А.Здоров, Р.Пайпс) / Україна модерна. Марксизм на сході Європи. Число (14) 3. – К.: Критика, 2009. – С.13–63.
3. Андерсон Б. Уявленні спільноті. Міркування щодо походження й поширення націоналізму. – К.: Критика. – 2001./ [Електронний ресурс] www.litopys.org.ua; Гобсбаум Е. Вік екстремізму: коротка історія XX віку, 1914–1991. – К.: Вид. дім «Альтернативи», 2001. – 543с.; Хрох М. Исторические предпосылки «национализма» в центрально- и восточноевропейских странах. /Национализм в позне- и посткоммунистической Европе: в 3 т. – Т.1/ Под общ. ред. Э. Яна. – М.: РОССПЭН, 2010. – С.107–122.
4. Абросимова С.В., Журба О.И. Эпистолярное наследие академика Д.И.Яворницкого как объект археографического исследования// Исследования по археографии и источниковедению отечественной истории XVI – XX вв. – Днепропетровск, 1990. – С. 129–135; Заруба В.М.Листи Д.Дорошенка до Дмитра Яворницького// Архіви України. – 1991. – № 4. – С. 48–50; Амбросимова С.В., Ульяновський В.І. Листи Я.П. Новицького до Д.І.Яворницького// Український археографічний щорічник. – 1991. – Вип. 1. – С.358–382; З епістолярної спадщини академіка Д.І. Яворницького(Упорядкування, вступна стаття Абросимова С.В.,

Василенко Н.Є., Перкова А.І. // Український історичний журнал. – 2005, № 5. – С. 114–165.

5. Міщук С.М. Збирання та наукове описування рукописно-книжкової спадщини України (друга пол. XIX – 30-ті роки XX ст.) – К., 2009. – 373 с.

6. Толочко О.П. Києво-Руська спадщина в історичній думці України початку XIX ст.// Владислав Верстюк, Олексій Толочко. Українські проекти в Російській імперії. Нариси в 3-х тт.Т.1. – С. 250–351.

7. Центральний державний історичний архів України в Києві. – Ф.442. – Оп.840. – Спр.221–232.

8. Там само. – Ф.2052(Особистий фонд Сумцова М.Ф.). – Оп.1. – Спр.342.

9. Там само. – Ф.1235(Особистий фонд Грушевських). – Оп.1. – Спр.779.

10. Там само. – Ф.2061(Особистий фонд Халанського М.Г.). – Оп.1. – Спр.49.

Венгерская В.А. Созидание истории в течение XIX в.: национальное и имперское измерение

Украинские интеллектуалы сыграли особенную роль в конструировании национального проекта. В деятельности научных обществ, на фоне отдельных шагов со стороны российской власти, нашли отображение его наиболее типичные черты и проблемы «роста». Основываясь на эпистолярном наследии известных деятелей, сделана попытка отображения специфики создания единого национального культурно-ментального пространства.

Ключевые слова: национальный проект, «национализация истории», научные общества, слависты, М. Грушевский, Ф.Сумцов.

Vengerska, V.O. Creation of history during 19th/ century: national and imperial measuring

Ukrainian intellectuals became the driving force that initiated the formation of the national project. The activities of learned societies and held against the backdrop of certain steps taken by the Russian authorities reflect its most typical characteristics and «growing pains». Based on the epistolary works by prominent scholars and public figures, in particular, describes the specific characteristics of the development of the national cultural and mental environment shared.

Key words: national project, «nationalization of history», scientific societies, slavists, M. Grushevskiy, F.Sumtsov